

## **Вплив ментальних моделей на розвиток інтелекту в період геронтогенезу**

---

Kovalenko-Kobylianska I. H. The influence of mental models on the development of intellect in the period of gerontogenesis / I. H. Kovalenko-Kobylianska // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Issue 38. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 227–236.

---

**I. H. Kovalenko-Kobylianska. The influence of mental models on the development of intellect in the period of gerontogenesis.** The article deals with the actual problem on the influence of a subject's mental models on his intellectual development during the period of gerontogenesis. The urgency of the problem is caused by the need for rethinking and ordering of knowledge regarding the intellectual development of human throughout the ontogenesis. It is shown that, being a process and a product of self-consciousness, mental models are formed due to the generation of cognitive, metacognitive and intentional structures, which allows a person to implement adaptive behavior in specific conditions in connection with the interpretation of the occurred problem. Generating the subject's ideas about his specific features and capabilities, the mental model does not allow a person to look at the problem solving from another point of view, performing the function of a rigid filter. It is indicated that during the period of gerontogenesis, the substitution of concepts can be activated when the reason is considered as a result.

The people under survey, who have the intellectual feeling of surprise caused by the information of motivating part of the project, showed the highest results of activating of their intellectual activity in the process of participating in the research. These people under the survey have the mental models to be diagnosed, which contribute to the human's representation about the possibility of expanding their intellectual capabilities.

It is experimentally proved that the degree of skepticism of the research participants regarding the possibility of intellectual development in old age was increased not with an age increasing of a surveyed person, but depending on the specifics of his mental models. To expend the mental models of surveyed people we used the method of scenarios, in which three variants of the solution were provided regarding the surveyed person: positive, negative and neutral. As a result of empirical research, it was stated that mental models, being the vectors of intellectual development, are subject to correction in the period of gerontogenesis.

**Key words:** aging, gerontogenesis, mental model, intellect, decantation training work.

**І. Г. Коваленко-Кобилянська.** Вплив ментальних моделей на розвиток інтелекту в період геронтогенезу. У статті розглянуто актуальну проблему впливу ментальних моделей суб'єкта на його інтелектуальний розвиток у період геронтогенезу. Актуальність проблеми зумовлена потребою переосмислення та впорядкування знань щодо інтелектуального розвитку людини упродовж усього онтогенезу. Показано, що, будучи процесом і продуктом самосвідомості, ментальні моделі формуються внаслідок генерації когнітивних, метакогнітивних та інтенціональних структур, що дає можливість людині в конкретно заданих умовах реалізувати адаптивне поведінку в зв'язку з інтерпретацією проблеми, що виникла. Генеруючи уявлення суб'єкта про його специфічні особливості та можливості, ментальна модель не дає змоги людині подивитися на вирішення проблеми з іншої точки зору, виконуючи функцію жорсткого фільтра. Зазначено, що в період геронтогенезу може активізуватися підміна понять, коли причина розглядається як результат.

Ті досліджувані, у яких інформація мотиваційної частини проекту викликала таке інтелектуальне почуття, як здивування, показали найвищі результати активізації своєї інтелектуальної діяльності в процесі участі в дослідженні. Саме у цієї частини досліджуваних було діагностовано ментальні моделі, які сприяють уявленню людини про можливість розширення своїх інтелектуальних здібностей.

Експериментально доведено, що ступінь скептицизму учасників дослідження щодо можливості інтелектуального розвитку в старості підвищувався не зі збільшенням віку досліджуваного, а залежно від специфіки його ментальних моделей. Для розширення ментальних моделей досліджуваних ми використовували метод сценаріїв, у яких було передбачено три варіанти вирішення: позитивне, негативне і нейтральне стосовно досліджуваного. У результаті емпіричного дослідження констатовано, що ментальні моделі, будучи векторами інтелектуального розвитку, підлягають корекції в період геронтогенезу.

**Ключові слова:** старіння, геронтогенез, ментальна модель, інтелект, децентрація, тренінг.

**Постановка проблеми.** Запровадження поняття «ментальна модель» у наукову психологічну термінологію приписують шотландцеві Кеттену Крейку, який розглядав цей феномен як стійку структуру – основу суб'єктності людини. За допомогою емпіричних узагальнень ментальна модель дає змогу суб'єкту формувати уявлення не тільки про себе, а й про способи і методи можливого впливу на об'єкт із метою отримання оптимального результату. Будучи процесом і продуктом самосвідомості, ментальні моделі формуються внаслідок генерації когнітивних, метакогнітивних та інтенціональних структур, що дає можливість

людині в конкретно заданих умовах реалізовувати адаптивну поведінку в зв'язку з інтерпретацією проблеми, що виникла [3; 8; 10]. Ригідність ментальної моделі зумовлена складною системою фільтрів, через які проходить вся інформація, що надходить ззовні. У якості фільтрів виступають психофізичні особливості конкретної людини, її попередній досвід і соціальні установки, які з віком стають дедалі більш константними [1; 4]. Стратегії діяльності людини, її способи розуміння проблеми є похідними ментальних моделей, які формують відповідні думки і дії про досягнення бажаних результатів [2; 3; 5]. Домінуюча ментальна модель формує у людини специфіку суб'єктивного сприйняття об'єктивної реальності, визначає особливості її інтелектуального розвитку, сприяючи вибору суб'єктивно єдиного правильного варіанту вирішення ситуації або проблеми, що виникли [6; 7; 9].

Ментальні моделі, будучи свого роду векторами інтелектуального розвитку, дають змогу розглядати проблему їх дослідження в період геронтогенезу як актуальну в зв'язку зі збільшенням у соціумі частки людей постпенсійного віку.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Потреба переосмислення та впорядкування знань щодо інтелектуального розвитку людини збільшує кількість робіт, присвячених зазначеній проблемі. Найменш дослідженим залишається аспект проблеми, пов'язаний зі специфікою детермінант інтелектуального розвитку в період геронтогенезу, що ускладнює побудову теоретичної концепції інтелектуального розвитку людини упродовж усього онтогенезу. В різні періоди розвитку психологічної науки дослідженням цієї проблеми займалися Дж. Флейвелл, А. Ефклідес, А. Н. Schoenfeld, Н. J. Hartman, D. J. Hacker, М. Л. Смульсон, Л. І. Анциферова, М. О. Холодна, П. Б. Балтес, Є. Голдберг та інші.

**Мета статті** – ознайомити з результатами емпіричного дослідження інтелектуального розвитку людини пізнього віку, які дають змогу зробити висновок про можливість корекції ментальних моделей (однієї з детермінант інтелектуального розвитку) в період геронтогенезу.

**Виклад основного матеріалу.** В лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України проведено експериментальне дослідження особливостей інтелектуального розвитку в період геронтогенезу. Вибірка становила 257 досліджуваних віком 56–97 років, із яких 58% – жінки і 42% – чоловіки. База дослідження – пансіонат для ветеранів праці та відділення денного пере-

бування територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів.

У процесі дослідження застосовано такі методи: анкетування, тестування, клінічна бесіда, феноменологічний аналіз, експертна оцінка, авторська методика актуалізації інтелектуального потенціалу людини в період геронтогенезу.

Дослідження проблеми інтелектуального розвитку в пізньому віці не може бути ефективним без урахування специфіки ментальних моделей людини. Беручи до уваги те, що будь-яка вибірка відомих ментальних моделей буде недостатньою, ми узагальнили їх у дві умовні групи за ознакою адаптивності: ті, що сприяють уявленню людини про розширення своїх можливостей (умовно, № 1), і ті, які, обмежуючи потенційні можливості (умовно, № 2), провокують активізацію проблем, що складно розв'язуються.

Важливим методом розширення ментальних моделей є ознайомлення людини з принципово новою інформацією з джерела, яке досліджуваний може класифікувати як достовірне. У мотиваційній частині нашого проекту було представлено фото- і відеоінформацію про інтелектуально позитивний патерн старіння. Достовірність даних підтверджена інформацією про реальних людей, відомості про яких було представлено учасникам проекту. Ми припускали, що отримана інформація зможе спричинити позитивний емоційний вплив на досліджуваних і, можливо, спровокує певну частину учасників на конкретні дії щодо оптимізації свого інтелектуального розвитку.

Спочатку інформація, яка містить несподівані патерни поведінки в пізньому віці, викликала у них суперечливі почуття – від відторгнення до захоплення і подиву, тому що вступала в дисонанс з уявленнями про можливі патерни старіння. Відзначено, що ступінь неприйняття інформації і скептицизму підвищувався не зі збільшенням віку досліджуваного, а залежно від специфіки ментальних моделей досліджуваних. Ті досліджувані, у яких нова інформація викликала таке інтелектуальне почуття, як подив, у подальшій участі в проекті показали найвищі результати активізації своєї інтелектуальної діяльності. Саме у цієї частини досліджуваних було діагностовано ментальні моделі, які сприяють уявленню людини про можливість розширення своїх інтелектуальних можливостей.

Досліджувані з домінуючою ментальною моделлю № 1 активно і продуктивно брали участь у проекті на всіх його етапах (мотиваційний, діагностичний, коригувальний), вони позитив-

но і доброзичливо реагували на сторонню підтримку, ще більше докладаючи зусиль до виконання завдань. Свою роботу загалом оцінювали як значні досягнення: «я і не думав, що це у мене вийде», «виявляється, це завдання зовсім не складне», «дивно, але після занять я відчуваю таке піднесення, що хочеться жити» тощо.

На початку роботи в тренінгових групах досліджувані, які мають ментальну модель № 2, надзвичайно скептично поставилися навіть до гіпотетичної можливості висхідного інтелектуального розвитку в старості, ставлячись до проекту як до приємного проведення часу, без особливої надії на отримання результатів, відвідуючи заняття епізодично і виконуючи тільки ті завдання, які не потребували значних інтелектуальних зусиль. У процесі роботи досліджувані зазначеної умовної групи акцентували увагу на фізіологічних особливостях старості, складності представлених завдань (без спроби їх виконання), наприклад: «я так і знав, що у мене не вийде», «це під силу тільки молодим», «навіть руку не можу втримати» (на мишці), «нічого запам'ятати не зможу», «нема чого уявляти» (про завдання на уяву), «ні в кого з людей похилого віку цього вийти не може», «ви тільки витрачаєте зі мною час». Іntenціональність уваги давала їм можливість фіксувати тільки ті аргументи, які підтверджували істинність існуючої ментальної моделі. Відбираючи «потрібні» факти, учасники цієї умовної групи ігнорували ті, які суперечили їхнім уявленням. Так, наприклад, відмовлялися констатувати як свої, так і чужі успіхи як позитивний результат діяльності, називаючи їх «випадковими», при цьому гіпертрофовано виділяючи проблеми, що виникали в ході корекційної частини експерименту.

Спроби дослідника підтримати видимі об'єктивно позитивні результати в їхній роботі викликали у представників цієї умовної групи недовіру, скептицизм і виправдання недостатньо докладених інтелектуальних зусиль: «та нічого не виходить, це мене просто так хвалите», «ви знаєте, скільки мені років?», «все одно в мене не вийде» тощо. У разі, якщо було неможливо ігнорувати неадекватну для їхньої ментальної моделі інформацію, досліджувані прагнули спотворити її. Важливе значення на цьому етапі має робота уяви (яка в пізньому віці розвинена досить сильно в контексті проблеми, що розглядається), яка дає можливість трансформувати інформацію в потрібне русло.

*Приклад.* Досліджувана 89 років, освіта вища, проживає в пансіонаті. Стверджувала, що «ніхто з її знайомих ніколи не розвивав свої мізки в старості, а навпаки, більше відпочивав,

тому що вже напрацювалися всі за своє життя». Після перегляду мотиваційної частини проекту, в якій була представлена інформація про тих людей похилого віку, які вдосконалювали свій інтелектуальний розвиток, сказала, що «це просто реклама, в житті такого не буває», потім погодилася, що представлений тип старіння «в принципі можливий, але не в нас» і що «для цих людей було створено ідеальні умови». Коли як приклад було наведено випадок із жінкою, яка проживає самотійно і яка в результаті інвалідизації погано пересувалася, але незважаючи на низку складнощів, у тому числі й матеріальних, почала займатися творчістю, досліджувана сказала: «А що їй ще залишалося робити?».

Генеруючи уявлення суб'єкта про його специфічні особливості та можливості, ментальна модель не дає людині змоги подивитися на вирішення проблеми з іншої точки зору, виконуючи функцію жорсткого фільтра. Досліджувані наводили приклади на підтвердження неможливості висхідного інтелектуального розвитку не тільки зі своєї практики, вони апелювали до прикладів із художньої літератури і фільмів, які підтверджують правоту їхньої думки, таким чином узагальнюючи вже наявну в них інформацію, що підтверджує беззастережну правильність їхніх ментальних моделей. Так, наприклад, деякі досліджувані відмовлялися навіть спробувати працювати з використанням комп'ютера, стверджуючи, що вже неодноразово їх намагалися навчити, але нічого не виходило.

Одним із найважливіших чинників, які перешкоджають інтелектуальному розвитку, є гіпотетична часова обмеженість, яка сприяє активізації ментальної моделі № 2. Її гіпотетичність зумовлена тим, що ніхто не може знати часу своєї природної смерті, водночас старіюча людина, будучи свідком низки природних відходів із життя і у зв'язку з постійним нагадуванням про смерть, не розглядає для себе навіть незначної віддаленої перспективи, яка необхідна для потенційного бажання оптимізації своєї інтелектуальної сфери. Так, наприклад, пансіонат для ветеранів праці, незалежно від умов проживання, по суті, є останнім притулком старої людини, яка в специфічних психологічних умовах існування соціально вмирає на кілька десятиліть раніше за фізичну смерть. Саме серед тих, хто проживає в пансіонаті, було виявлено 84% усіх учасників проекту, ментальні моделі яких перешкождали висхідному інтелектуальному розвитку.

Гіпотетично незначна часова перспектива сприяє тому, що діяльність понад необхідну для підтримки процесу життєдіяль-

ності розглядається людиною похилого віку як недоцільна. Під час проведення дослідження ми неодноразово зустрічали випадки соціальної смерті людини, на яку вона сама себе прирекла задовго до фізичної смерті. Наприклад, відомий випадок, коли одна з мешканок пансіонату (Т., 89 років), поселившись у пансіонаті, знищила всі свої фотографії, будучи впевненою у своїй швидкій смерті, і померла через 17 років, живучи всі ці роки в очікуванні смерті.

Робота досліджуваних у корекційній частині проекту сприяла активізації їхнього інтелектуального розвитку, що вплинуло на різний ступінь корекції ментальних моделей у 62% досліджуваних. Для розширення ментальних моделей досліджуваних ми використовували в тому числі й метод сценаріїв, у яких досліджуваному було запропоновано описати три варіанти вирішення проблеми: позитивний, негативний і нейтральний стосовно досліджуваного. Обов'язковою умовою виконання завдання було виключення з лексики категоричних слів і виразів: «кожен», «завжди», «ніхто не зможе», «ніколи цього не було», «слід», «не можна», «очевидно», «це й так усім зрозуміло» тощо. Також було запропоновано низку завдань, наприклад, не акцентуючи уваги на числа (в розумінні віку), створити фантастичні сценарії того, як би вони могли провести останні 5–10 років свого життя. Варіанти, запропоновані досліджуваними, були різноманітні, однак 62% досліджуваних описували картини соціально активного, інтелектуально адекватного життя. Велике значення у виконанні цього ряду завдань мали попередні завдання на розвиток уяви, які були частиною корекційної програми інтелектуального розвитку.

Робота учасників проекту в тренінгу з активізації інтелектуальної діяльності мала різний ступінь ефективності, але у значної частини учасників відзначено позитивні зміни інтелектуальної сфери. Зі 100% учасників, які мають ментальні моделі, що сприяли обмеженню їхніх потенційних можливостей, 38% – не змогли трансформувати ментальні моделі, оскільки їхні заняття мали епізодичний характер, успіхи інших вони аргументували: «ті молодші, у них більше часу, нічим не зайняті, їм приділяється більше уваги» тощо. У 57% відзначено незначні зміни, які виражені в сумнівах досліджуваних із приводу своїх колишніх переконань. Представники цієї частини досліджуваних змогли побачити потенційні можливості свого інтелектуального розвитку, але не доклали достатньо зусиль для досягнення бажаних результатів, і в 5% досліджуваних відзначено суттєві позитивні

зміни, що опосередковано позначилося і на їхніх взаєминах із соціокультурним оточенням. Важливо зазначити, що до останньої групи увійшли учасники проекту, чий вік перевищував 85 років.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Геронтогенез традиційно розглядається в психологічній науці як період максимальної ригідності, в тому числі й у контексті неможливості до змін ментальних моделей. Накопичення людиною отриманих знань упродовж життя зводиться до конкретного досвіду, який у подальшому, знаходячи приклади для його підтвердження, стає основою світогляду. Будучи конкретною системою поглядів на життя, ментальні моделі дають можливість інтерпретувати різні ситуації, не витрачаючи сили на прийняття необхідних рішень. Такий феномен амбівалентно впливає на життя старіючої або старої людини: з одного боку, зберігаючи її психічну енергію, з іншого – позбавляючи можливості висхідного розвитку. Результати нашого емпіричного дослідження підтверджують можливість трансформації ментальних моделей у пізньому віці внаслідок актуалізації інтелектуального розвитку.

Проблема соціальної адаптації людей постпенсійного періоду потребує додаткових досліджень, у тому числі в контексті детермінант, які визначають висхідний інтелектуальний розвиток у період геронтогенезу.

#### Список використаних джерел

1. Дітюк П. П. Ситуативна активність, відносна суб'єктність та свобода вибору [Електронний ресурс] / П. П. Дітюк // Технології розвитку інтелекту. – 2017. – Т. 2, № 5 (16). – Режим доступу : [http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk\\_Pavlo\\_Pavlovych\\_Sytuatyvna\\_aktivnist\\_vidnosna\\_subjektivist\\_ta\\_svododa\\_vyboru.pdf](http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Sytuatyvna_aktivnist_vidnosna_subjektivist_ta_svododa_vyboru.pdf).
2. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія [Електронний ресурс] / М. Л. Смульсон, Ю. М. Лотоцька, М. М. Назар, П. П. Дітюк, І. Г. Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. – К. : Педагогічна думка, 2015. – 221 с. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
3. Коваленко-Кобилянська І. Г. Суб'єктна активність людини в період геронтогенезу в умовах освітнього простору Інтернет [Електронний ресурс] / І. Г. Коваленко-Кобилянська // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 2 (13). – Режим доступу : [http://psytir.org.ua/index.php/technology\\_intellect\\_develop/issue/view/18](http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18).



4. Лотоцька Ю. М. Психологічна якість життя як наслідок наших виборів [Електронний ресурс] / Ю. М. Лотоцька // Технології розвитку інтелекту. – 2017. – Т. 2, № 5 (16). – Режим доступу : [http://psytir.org.ua/index.php/technology\\_intellect\\_develop/issue/view/10](http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10).
5. Назар М. М. Суб'єктна активність в контексті формування комунікативної компетентності [Електронний ресурс] / М. М. Назар // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 1 (12). – Режим доступу : [http://psytir.org.ua/index.php/technology\\_intellect\\_develop/issue/view/17](http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17).
6. Смульсон М. Л. Інтелект і ментальні моделі світу / М. Л. Смульсон // Наукові дослідження когнітивної психології. – Острогоз : Вид-во Національного університету «Острогоз», 2009. – Вип. 12. – С. 38–49.
7. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту : монографія / М. Л. Смульсон. – К. : Нора-Друк, 2003. – 298 с.
8. Холодная М. А. Структурно-интегративная методология в исследовании интеллекта [Электронный ресурс] / М. А. Холодная. – Режим доступа : [www.ipras.ru/engine/documents/document3354.pdf](http://www.ipras.ru/engine/documents/document3354.pdf).
9. Чепелева Н. В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості / Н. В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острогоз : Вид-во Національного університету «Острогозка академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7–11.
10. Baltes P. New frontiers in the future of aging: From successful aging of the young old to the dilemmas of the fourth age / P. Baltes, J. Smith // Gerontology. – 2003. – Vol. 49. – S. 123–135.

#### **Spysok vykorystanyh dzherel**

1. Ditjuk P. P. Sytuatyvna aktyvnist', vidnosna sub'jektnist' ta svoboda vyboru [Elektronnyj resurs] / P. P. Ditjuk // Tehnologii' rozvytku intelektu. – 2017. – Т. 2, № 5 (16). – Rezhym dostupu : [http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk\\_Pavlo\\_Pavlovyeh\\_Sytuatyvna\\_aktyvnist\\_vidnosna\\_subjektnist\\_ta\\_svoboda\\_vyboru.pdf](http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovyeh_Sytuatyvna_aktyvnist_vidnosna_subjektnist_ta_svoboda_vyboru.pdf).
2. Інтелектуал'ний розвиток дорослих у виртуал'ному освіт'ньому просторі : монографія [Elektronnyj resurs] / М. Л. Смул'сон, Жу. М. Лоточ'ка, М. М. Назар, Р. Р. Дітчук, І. Г. Коваленко-Кобил'янс'ка [та ін.]; за ред. М. Л. Смул'сон. – К. : Педагогічна

- dumka, 2015. – 221 s. – Rezhym dostupu : <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
3. Kovalenko-Kobyljans'ka I. G. Sub'jektna aktyvnist' ljudynty v period gerontogenezy v umovah osvith'ogo prostoru Internet [Elektronnyj resurs] / I. G. Kovalenko-Kobyljans'ka // Tehnologii' rozvytku intelektu. 2016. – T. 2, № 2 (13). – Rezhym dostupu : [http://psytir.org.ua/index.php/technology\\_intellect\\_develop/issue/view/18](http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18).
  4. Lotoc'ka Ju. M. Psihologichna yakist' zhyttja jak naslidok nashyh vyboriv [Elektronnyj resurs] / Ju. M. Lotoc'ka // Tehnologii' rozvytku intelektu. – 2017. – T. 2, № 5 (16). – Rezhym dostupu : [http://psytir.org.ua/index.php/technology\\_intellect\\_develop/issue/view/10](http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10).
  5. Nazar M. M. Sub'jektna aktyvnist' v konteksti formuvannya komunikatyvnoi' kompetentnosti [Elektronnyj resurs] / M. M. Nazar // Tehnologii' rozvytku intelektu. – 2016. – T. 2, № 1 (12). – Rezhym dostupu : [http://psytir.org.ua/index.php/technology\\_intellect\\_develop/issue/view/17](http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17).
  6. Smul'son M. L. Intelekt i mental'ni modeli svitu / M. L. Smul'son // Naukovi doslidzhennja kognityvnoi' psihologii'. – Ostrog : Vyd-vo Nacional'nogo universytetu «Ostrog», 2009. – Vyp. 12. – S. 38–49.
  7. Smul'son M. L. Psihologija rozvytku intelektu : monografija / M. L. Smul'son. – K. : Nora-Druk, 2003. – 298 s.
  8. Holodnaja M. A. Strukturno-integrativnaja metodologija v issledovanii intellekta [Elektronnyj resurs] / M. A. Holodnaja. Rezhim dostupa : [www.ipras.ru/engine/documents/document3354.pdf](http://www.ipras.ru/engine/documents/document3354.pdf).
  9. Chepeljeva N. V. Dyskursyvni zasoby samoproektuvannya osobystosti / N. V. Chepeljeva // Naukovi zapysky. Serija «Psihologija i pedagogika». Tematychnyj vypusk «Aktual'ni problemy kognityvnoi' psihologii'». – Ostrog : Vyd-vo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2013. – Vyp. 24. – S. 7–11.
  10. Baltes P. New frontiers in the future of aging: From successful aging of the young old to the dilemmas of the fourth age / P. Baltes, J. Smith // Gerontology. – 2003. – Vol. 49. – S. 123–135.

*Received June 7, 2017*

*Revised July 6, 2017*

*Accepted August 8, 2017*